

Som læser savner man indledningsvis elementær indføring i de konkrete produktionsformer indenfor de førnævnte tre grupper af landbrugsenheder såvel som en nøjere diskussion af organisationernes forskellige interesser og mere eller mindre bevidsthedsmæssige historiske identitet. De markante forskelle i forhandlingssituationerne i begyndelsen og slutningen af perioden ville derved have trådt tydeligere frem og givet et mere klart billede af afhandlingens problemstilling.

Her kunne der helt konkret hentes støtte i en systematisk behandling af materiel baggrund, karriereforløb og kulturelt tilhørsforhold for et udsnit af det store persongalleri, som bogen i tekst og billeder præsenterer.

Forfatteren er selv ikke så forfærdeligt langt fra sådanne synspunkter, når han giver udtryk for den ideologisk forskellige rolle, som andelsbevægelsen selv opfattede sig i før og efter århundredskiftet. Denne ændring kan bl. a. ses i fremkomsten af de store såkaldte »nye tids mænd«, til eksempel repræsenteret ved en skikkelse som Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard. Hvilken holdning – politisk og kulturelt – repræsenterede han (og flere andre) egentlig i forhold til Landhusholdningsselskabets gamle inderkreds og landboforeningernes brede medlemsskare? Umiddelbart ser det ud, som om vi i årene efter århundredskiftet står overfor en ny elite bestående af benhårde landbrugs-forretningsmænd med andre og enklere interesser end dem, som vi møder hos de fleste af forhandlingsparternes gamle medlemmer.

Forfatteren har nok færdighed i almindelig historisk arbejdsmåde, men kendskab til blot lidt af den store internationale litteratur inden for den politiske videnskab om lignende emner kunne uden tvivl have givet hans store arbejde den strukturering, som både ville gøre bogen mere interessant og nemmere tilgængelig.

Men det må imidlertid også pointeres, at det er redelig historieskrivning, som leveres. Hansgaard skriver ukunstlet og sikkert om de konkrete forhandlinger og har gennem sit omfattende arkivarbejde bragt mange ukendte omstændigheder frem i lyset. Men selve tolkningen af Landbrugsrådets *tilblivelse* har vi stadig tilgode.

Palle O. Christiansen

Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk. Hundrede års folkevilje i Sønderjylland. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 45. Åbenrå, 1976. 549 s. Kr. 80,00 for medlemmer, kr. 150,00 for andre.

Redaktør Aksel Lassens navn er kendt af alle, der interesserer sig for dansk befolkningshistorie siden 1600-årene eller for udviklingen ved folketingsvalgene siden besættelsen. Udover sit daglige virke har Aksel Lassen arbejdet så indgående med disse emneområder, at han gennem de sidste snart tredive år har kunnet fremlægge en lang række bøger og artikler herom. Disse arbejder er tydeligt nok udsprunget af stærk og vedholdende interesse for de nævnte emner, og hertil kommer, at de vidner om en flid, der har aftvunget stor beundring.

Dette gælder også Aksel Lassens sidste store arbejde, *Valg mellem tysk og dansk*. Emnet for bogen er udviklingen i det nationale styrkeforhold i Sønderjylland, således som det siden 1866/67 er kommet til udtryk ved de forskellige politiske valg, især dog rigsdags- og nationalforsamlingsvalg, ved folkeafstemningerne og ved folketingsvalg. Da denne udvikling i et vist omfang sættes i forbindelse med den befolkningsmæssige udvikling i det hele taget, ligger bogen klart i forlængelse af forfatterens tidligere arbejder, hvad der også fremgår af det lille indledningskapitel om »formål og grundlag«. Her understreger Aksel Lassen blandt andet, at han har anset det for nødvendigt at indskrænke formålet til at være en beskrivelse af udviklingen. Det siger sig selv, at det ville have været meget ønskværdigt, om forfatteren også havde forsøgt at identificere nogle af de

faktorer, der i hele landsdelen eller i enkelte områder har været årsager eller medvirkende årsager til den således beskrevne udvikling. Hist og her i bogen findes der selvfølgelig visse antydninger af sådanne forklaringsfaktorerens karakter, og helt kan man jo heller ikke adskille beskrivelse og forklaring; men mere systematiske forsøg på at indkredse årsagerne til den stedfundne udvikling har vi fortsat til gode.

Når formålet imidlertid er beskrivelse og dokumentation af faktiske forhold, så siger det sig selv, at det er meget ønskværdigt, at grundmaterialet er så fuldstændigt og så korrekt som muligt. Aksel Lassen har derfor dels gennemgået allerede kendt materiale for at identificere mulige fejl i primærmaterialet eller i senere offentliggørelse deraf, dels også fundet frem til hidtil ukendt eller upåagtet materiale – især vedrørende antallet af stemmeberettigede vælgere til den tyske rigsdag fra 1874 og fremad – som er nødvendigt for at beskrive udviklingen så dybtgående og præcist, som han har ønsket. For en anmelder er det selvfølgelig ikke muligt at kontrollere ret mange af de foretagne korrektioner – som i de fleste tilfælde da også kun udgør ganske beskedne procentandele af de pågældende tal – men i de tilfælde, hvor jeg selv tidligere har haft anledning til at konstatere småfejl i grundmaterialet eller i offentliggørelser deraf, har Aksel Lassen også fundet disse fejl og har korrigeret dem på en måde, der virker yderst tillidvækkende. Det kan derfor konstateres, at der på dette område og med hensyn til fremdragelsen af de nævnte vælgertal etc. er øvet en betydelig indsats, der betyder, at *Valg mellem tysk og dansk* nu er bogen, hvis man vil have de mest korrekte og de mest fuldstændige valg- og stemmetal for perioden fra 1867 til 1920.

I rolig, kronologisk fremadskridende form gennemgår Lassen efter de indledende bemærkninger udviklingen i det nationale styrkeforhold, som det har tegnet sig fra de første valg efter 1864 og frem til de første af 1970'ernes hyppige folketingsvalg. Nogle af de i denne sammenhæng mindre væsentlige valg behandles kun kortfattet, medens til gengæld mere væsentlige fixpunkter får en ganske omfattende behandling. Det er en ganske rimelig fremgangsmåde, og det er også rimeligt og læservenligt, at kun de mere væsentlige oversigtstabeller og -figurer er givet i teksten. Til gengæld er der bag i bogen samlet mere end 200 sider tabeller og bilag, hvor grundlaget for såvel denne fremstilling som for andres fortsatte studier er givet.

Fremstillingens fixpunkter er naturligvis rigsdagsvalget i februar 1867, nationalforsamlingsvalget i januar 1919, folkeafstemningen i februar 1920, folketingsvalget i april 1939 og endelig til slut folketingsvalget i januar 1968. Når den senere udvikling kun behandles mere sporadisk, er forklaringen, at etableringen af de nye storkommuner i 1970 gør det vanskeligt eller umuligt at føre de sogne- og købstadsopdelte tidsrækker videre. Lassen er derfor gået den anden vej og tegner i bogens sidste store kapitel et billede af det nationale styrkeforholds udvikling inden for hver af de nye storkommuners område ved at gå bagud i tid og sammenlægge tal for de sogne etc., der blev slået sammen i 1970. Her ved bliver det muligt at tegne en slags national profil af de nye administrative enheder, jfr. kort J, s. 320, hvad der kan være af en vis værdi i en lokalhistorisk sammenhæng. Når indfaldsvinklen i dette kapitel er blevet de nye kommuner, er det imidlertid vanskeligt at se, hvorfor linjen ikke er blevet fulgt lidt længere op, end tilfældet er. Valgtal for storkommunerne findes i bogen for senere valg (således Tabel N, 1–4) og flere steder er Aksel Lassen inde på ræsonnementer omkring udviklingen i 1970'erne, specielt det meget interessante problem, som samarbejdet mellem Slesvigsk Parti og Centrum-Demokraterne rejser, og det føles derfor som en oplagt mangel, at der brydes så brat af. På grund af de problemer, der knytter sig til en fortolkning af valgresultater fra amtsrådsvalg, og som er påpeget s. 262 f, ville det nok i en sådan mere aktuel analyse have været rimeligt alene at se på udviklingen i tyskhedens styrke (dvs. mangel på styrke) snarere end at se på udviklingen i styrkeforholdet mellem de to grupper. Selv en ret grov ana-

lyse på storkommune-niveau viser i øvrigt, at samarbejdet har kostet såvel Slesvigsk Parti som Centrum-Demokraterne ikke helt få stemmer.

Blandt de ting, man alvorligt savner i bogen, er en klargørelse af, hvad man skal forstå ved begreber som »nationalt mindretal«, »nationalt tilhørsforhold« osv., ja, i og for sig også ved grundbegreberne »dansk« og »tysk«. Betragtninger af denne art findes imidlertid næsten ikke i bogen, hverken mere generelt eller mere konkret, og når der endelig er lidt (for eksempel i sammenfatnings-kapitlet), bidrager det ikke meget til en klaring af begreberne. Lassens fokusering på den politiske overbevisning, som det der konstituerer det nationale, er således ikke tilfredsstillende. Der er al grund til at gå ud fra, at overgangen mellem dansk og tysk er mere glidende, end valgdagens stemmeafgivning gør det muligt at udtrykke, og interview-undersøgelser omkring folketingsvalget i 1971 – som blandt andet også har oplysninger om tidligere stemmeafgivning – har da også klart vist, at mindretallets størrelse og udviklingen heri ikke kan aflæses af valgtal alene. Spørgsmålet om hvilke faktorer, der konstituerer for eksempel et nationalt mindretal, skal ikke tages nærmere op her, men det må dog *en passant* slås fast, at kulturelle faktorer nok må tillægges en større vægt, end Aksel Lassen synes tilbøjelig til.

Lassens fremstilling af situationen omkring de forskellige valg er omhyggelig og indsigtfuld, især vedrørende den danske side. Der fremlægges dog ikke meget nyt stof, og der er derfor ikke megen grund til at gå nærmere ind på denne del af afhandlingen. Behandlingen af valgresultaterne og af befolkningsudviklingen er derimod mere interessant, omend også visse steder mere problematisk. Som bekendt er flere af Aksel Lassens tidligere arbejder blevet kritiseret for en række metodiske svagheder,¹ og det er evident, at han i denne bog har forsøgt at tage hensyn til de kritikpunkter, som han har kunnet godtage. Lige så evident er det, at det ikke i alle tilfælde er lykkedes for ham.

Til illustration kan der peges på Lassens behandling af afstemningen i februar 1920 i 1. zone, et af fixpunkterne i den beskrevne udvikling. Hovedtrækkene i afstemningsmønsteret er velkendte, men forfatteren har villet andet og mere end at registrere allerede kendte stemmetal. Han har her stillet sig den langt mere interessante opgave at finde ud af, om man så at sige kan gå bag om virkningerne af de særprægede stemmeretsbestemmelser og de mange tilrejsendes stemmeafgivning, og derved komme frem til det »egentlige« nationale styrkeforhold på afstemningstidspunktet.

De to vigtigste problemer i denne forbindelse knytter sig dels til de tilrejsendes stemmeafgivning, dels til de »stemmeretsberøvede«, dvs. den del af de bofaste, der på grund af stemmeretsbestemmelserne var blevet forhindret i at deltage i afstemningen. Med hensyn til det førstnævnte af disse to problemer er løsningen selvfølgelig at splitte afstemningsresultatet op på bosiddende og tilrejsende. Det kan lade sig gøre, fordi de tilrejsendes stemmeafgivning findes offentliggjort for købstæderne og flækkernes vedkommende – mere end 60 pct. af de tilrejsende stemte i øvrigt tysk i byerne – medens tallene for landdistrikternes vedkommende kan udtrækkes af det materiale, som Vælgerforeningen lod indsamle fra tillidsmænd i alle afstemningsdistrikter. Der er tale om de pågældendes bedste skøn, som trods alle sine kvaliteter må være behæftet med en vis usikkerhed, som Aksel Lassen da også selv gør opmærksom på. Men med alle forbehold kan man altså på denne måde få et udtryk for danskhedens styrke i den bofaste del af vælgerkorpsen i begyndelsen af 1920.

For at komme videre tager Lassen så udgangspunkt i valget til den tyske nationalforsamling i Weimar i januar 1919, hvor valgretsaldere var 20 år, og hvor både mænd og kvinder havde stemmeret. Den nordslesvigske Vælgerforening anbefalede, at man skulle

¹ Mest relevant i denne forbindelse synes Mogens N. Pedersens artikel »Valgforklaringer« i *Historie*, Ny række VII, 4 (1967), s. 595–614, at være.

afholde sig fra at stemme. Denne parole blev fulgt i meget betydelig udstrækning, og forfatteren mener derfor at kunne sige, at antallet af afgivne stemmer (inclusive de socialdemokratiske) kan ses som et tilnærmet udtryk for tyskhedens styrke i den voksne, hjemhørende befolkning i begyndelsen af 1919. Denne tolkning rejser dog flere problemer, hvoraf de socialdemokratiske stemmer ikke er det mindst vigtige. Partiet gik stærkt frem i forhold til valget i 1912, især i byerne, og man må antage, at et antal dansksindede socialdemokrater har bidraget til denne fremgang med deres stemme. Men desværre unddrager deres antal sig ethvert skøn.

Hvis man desuden går ud fra, at de bosiddendes valgdeltagelse i 1920 (92 pct.) kan bruges til at fordele sofavælgerne i 1919 på henholdsvis dansksindede og egentlige sofavælgere, og hvis man ydermere gør en række andre antagelser, eksplicitte såvel som implicitte, kan det tilsyneladende blive muligt at få et indtryk af, hvorledes det nationale styrkeforhold var 1919-20, hvor mange bosiddende tysksindede, der var uden stemmeret i 1920, og som sommetider er blevet betegnet som »stemmeretsberøvede«, samt hvor mange bosiddende dansksindede, der havde fået valgret i perioden 1919-20, og som altså ikke havde det ved nationalforsamlingsvalget i begyndelsen af 1919. Når betegnelsen »stemmeretsberøvede« bruges, tænker man vel hyppigst på de tysksindede, der ikke fik stemmeret, fordi de ikke kunne opfylde kravet om 20 års ophold i landsdelen, men som altså alligevel på en eller anden måde bør indgå i beregninger over det nationale styrkeforhold. Men det siger sig selv, at et antal dansksindede er blevet ramt af den samme bestemmelse.

Aksel Lassen har med stor omhu og under de nævnte forudsætninger gennemført sådanne beregninger, dels for større områder af særlig interesse, dels for hvert enkelt sogn, og det er omhyggeligt og detaljeret dokumenteret i det omfattende tabel- og bilagsmateriale. Men der melder sig en række spørgsmål, som man ikke kan komme uden om ved en vurdering af de fremlagte skøn over det nationale styrkeforhold, og som også er af betydning ved tolkningen af nogle af resultaterne fra andre tidspunkter. Der er således ikke taget hensyn til den udskiftning, der skete i vælgerkorpset i løbet af det års tid, der her er tale om. En vis udskiftning vil der altid være tale om, og netop i denne periode og i denne landsdel må der tages højde for såvel nye og hjemkomne vælgere som for døde og bortrejste ditto (jfr. s. 215 og 222). På samme måde må man være opmærksom på, at der kan have været tale om overgange – stemmemæssigt, og måske også sindelagsmæssigt – mellem den danske og den tyske (og herunder den socialdemokratiske) gruppe, som Aksel Lassens beregningsmåde ikke tager højde for – og heller ikke kan tage højde for – på grund af materialets karakter.

Aksel Lassen nævner nok *en passant* en række af disse problemer, men der gøres som nævnt intet ved dem, og det må derfor understreges, at disse beregninger for de enkelte købstæders, flækkers og sognes vedkommende må tages med lige så mange forbehold, som der er eksplicitte og implicitte forudsætninger for deres gennemførelse. Forfatteren peger selv (s. 185) på problemerne ved beregningernes gennemførelse for garnisonsbyen Sønderborgs vedkommende, som vældig klart illustrerer de vanskeligheder, som metoden rejser. Problemerne er nok mindre åbenbare de fleste andre steder, men de er ligefuldt til stede, og man må derfor nok konkludere, at værdien af de foretagne beregninger ikke ligger i de fremlagte tal for de enkelte administrative enheder eller for særligt interessante større geografiske områder. Værdien ligger derimod i, at de mange beregninger til overmål kan demonstrere, at der i forbindelse med en vurdering af det nationale styrkeforhold på denne tid er et konkret problem omkring de »stemmeretsberøvede«, eller hvilken betegnelse man nu foretrækker. Lassens beregninger gør det vel også rimeligt for 1. zone som helhed at konkludere, at stemmeandelen til fordel for Tyskland ved folkeafstemningen i februar 1920 (25,1 pct. af de afgivne stemmer eller 22,8 pct. af alle stem-

meberettigede, som er et mere interessant tal) ikke er velegnet som udtryk for tyskhedens styrke blandt den i 1. zone hjemhørende befolkning. Dersom man vil holde sig til vælgertallet, så fører Aksel Lassens beregninger frem til, at kun 19,9 pct. af de hjemhørende vælgere var tysksindede. Denne reduktion fra de ovennævnte 22,8 pct. skyldes naturligvis, at de tysksindede var i klart overtal blandt de tilrejsende. Ser man derimod på hele den voksne befolkning i 1. zone, bliver resultatet på grundlag af de her fremlagte beregninger, at godt en fjerdedel, eller 26,5 pct., i 1920 var tyske.

Det er nemt at forstå, at denne komplicerede opgave har kunnet tiltrække Aksel Lassen, og for landsdelen som helhed kan der som nævnt ikke være nogen tvivl om, at hans resultater bidrager til at give et mere nuanceret billede af forholdene i denne vigtige periode. Men de forskellige problemer, som er antydnet ovenfor, betyder også, at det ikke er muligt – specielt ikke for mindre områder – at komme frem til resultater af den præcisionsgrad, som Aksel Lassen har stilet imod. Retfærdigvis må det nævnes, at forfatteren flere steder selv understreger, at de anførte tal kun er tilnærmelser, men det er et synspunkt, der ikke tilstrækkeligt afspejler sig i fremstillingen som helhed.

Efter behandlingen af situationen omkring Genforeningen rejser også mellemkrigstidens valglov problemer for studiet af udviklingen i det nationale styrkeforhold. Som nævnt var valgrætsalderen i 1919 20 år, og denne aldersgrænse var blevet fastholdt i 1920. Ved de folketingsvalg, som landsdelens befolkning derefter stod overfor, første gang i september 1920, var valgrætsalderen imidlertid 25 år. Lassen må derfor også beregne styrkeforholdet i 1919–20 blandt de mindst 25-årige for at kunne vurdere udviklingen op igennem mellemkrigstiden, frem mod »den anden folkeafstemning« i 1939. Udgangspunktet for disse beregninger er selvfølgelig aldersfordelingen i 1920–21. Igen får man indtryk af en tilstræbt præcision i beregninger og argumentation, som straks derefter afsvækkes ved at forfatteren taler om, at man ikke må lægge for megen vægt på enkelt tal. Til sammenligningsformål kan det dog være udmærket med sådanne korrektioner, hvis man stedse holder sig den indbyggede usikkerhed for øje. Ofte er det dog kun brøkdeler af en procent, tallene bliver korrigeret med, og spørgsmålet er så, hvormedet der er vundet. Et andet problem, som Lassen tager op her, er virkningerne af befolkningsbevægelserne inden for amtskredsens grænser og ud og ind af amtet på stemmetallene. Behandlingen er dog ganske kortfattet, hvad der forekommer meget rimeligt i forhold til de mange metodiske og data-mæssige problemer, som en mere dybtgående behandling af disse problemer ville rejse. Såvel for mellemkrigstiden som for tiden op til 1968 er stemmefordelingen på dansk og tysk ved folketingsvalgene gengivet i bilagsmaterialet. For valgene 1924–68 findes disse tal som bekendt også i *Statistiske Meddelelser*, eller de kan nemt beregnes derudfra, og det forekommer derfor lidt overflødigt at bruge ca. en tredjedel af en forvejen stor tabel- og bilagsdel til at optrykke disse tal.

Afslutningsvis må det først og fremmest fremhæves, at Aksel Lassen har gjort en betydelig og prisværdig indsats for at bedre vort grundlag for at vurdere udviklingen i det nationale styrkeforhold 1867–1919/20, en indsats, der vil være af varig betydning for dansk historisk og samfundsvidenskabelig forskning. Hertil kommer, at bogen rummer en indlevet fremstilling af styrkeforholdets udvikling over en afgørende hundredeårsperiode, dels for landsdelen som helhed, dels for afgrænsede mindre områder, som her har fået et væsentligt bidrag til at forstå deres egen nationale situation.

Overfor disse positive kvaliteter står dog en række væsentlige problemer, som ikke kan siges at være løst. Vigtigst i denne forbindelse er nok vælgerbevægelserne fra valg til valg, herunder den løbende udskiftning i vælgerkorpset, og befolkningsudviklingen i det hele taget. En del af disse problemer er imidlertid principielt uløselige, og man kan derfor med nogen ret spørge, om man skal give op overfor dem, eller om man skal prøve at tackle dem så godt man kan? Aksel Lassen har valgt den sidste mulighed, og hvis

man vurderer hans resultater på den baggrund, og som bevidste tilnærmelser til nogle ukendte talstørrelser, må man sige, at hans fremstilling giver mulighed for en bedre forståelse af udviklingen i forholdet mellem tysk og dansk i Sønderjylland. *Jørgen Elklit*

Fink, Troels: H. P. Hanssen som minister i regeringen Zahle 1919. Udg. af Institut for Grænseregionsforskning, Åbenrå 1977. 64 s.

Det må umiddelbart virke overraskende, at Troels Finks artikel om H. P. Hanssens tid som minister i regeringen Zahle, der allerede er publiceret i tidsskriftet »Historie«, XI, 4, 1976, nu udsendes som særtryk af Institut for Grænseregionsforskning i Åbenrå. Ikke mindst da artiklen i følge forfatteren er en forstudie til et større værk om genforeningstiden 1918–20,¹ og således må antages senere at skulle indgå i en større helhed. Emnet ligger desuden instituttets centrale arbejdsområder ret fjernt. Fink lægger da i sin indledende præsentation af det nyoprettede institut heller ikke skjul på, at formålet netop har været at introducere instituttet til en bredere offentlighed.

Finks fremstilling følger sig imidlertid smukt ind i den efterhånden længere række af studier i sønderjysk historie i dette århundrede, som er fremkommet i de senere år og ligger til dels i forlængelse af Harald Jørgensens arbejde om genforeningens statspolitiske baggrund.² Som det fremgår af noterne (en kilde- og litteraturfortegnelse savnes desværre) stammer den i øvrigt tilgængelige litteratur om emnet fra samtiden og er stærkt præget af de daværende politiske modsætninger. Ikke mindst de nationalistiske kredse omkring Grænseforeningen udfoldede i 20'erne en omfattende publikationsvirksomhed for at dokumentere, at regeringen Zahle og H. P. Hanssen-fløjen i Den nordslesvigske Vælgerforening havde svigtet i grænsespørgsmålet.

Fink tager sit udgangspunkt i omstændighederne omkring H. P. Hanssens overraskende optagelse i ministeriet Zahle i juni 1919, som fuldstændigt ændrede det politiske billede i såvel Danmark som Sønderjylland. Han påpeger, at eftersom H. P. Hanssen ingen parlamentarisk basis havde i Folketinget, blev Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd det forum, som Hanssen måtte stå til ansvar overfor. Som æresmedlem af foreningens tilsynsråd og leder af Åbenrå-fløjen måtte det være afgørende for ham at have vælgerforeningens flertal bag sig i sit arbejde som minister for Sønderjylland. Vælgerforeningens tilsynsråd blev hermed »politiseret på en ny måde«, idet partimodsætninger fra rigsdagen smittede af på modsætningerne i tilsynsrådet, hvor Flensborg-folk og Åbenrå-folk stod over for hinanden. Fink viser, hvorledes spørgsmålet om den tyske rømning af den såkaldte 3. zone i afstemningsperioden blev det punkt, hvorom konflikten mellem regering og opposition i Danmark og de to sønderjyske grupperinger udkrystalliseredes.

Der er ingen tvivl om, at den anlagte synsvinkel – tilsynsrådets funktion som parlamentarisk basis for H. P. Hanssen – er frugtbar. Fink påviser overbevisende den nøje sammenhæng mellem modsætningerne i tilsynsrådet, der udviklede sig til et stormløb mod H. P. Hanssen, og den danske oppositions bestræbelser for at fælde regeringen Zahle netop ved at søge at skabe et flertal imod regeringens sønderjyske politik i vælgerforeningens tilsynsråd. Han konstaterer, at, da det i nov. 1919 viste sig, at H. P. Hanssen og hans støtters stilling i Nordslesvig var stærk nok til at afværge angrebene mod ham for at være indtrådt i regeringen – hvilket i sig selv blot var en afspejling af modsætning-

¹ Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918–1920, I–II, Institut for grænseregionsforskning, 1978. Bogen var ikke udkommet ved anmeldelsens udformning (red.).

² Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versailles-traktatens slesvigske bestemmelser. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 43. 1970.